

ŠEKSPIR I CRNOGORSKO GLUMIŠTE DO 1914. GODINE

Luka I. Milunović

By presenting information from the theatre periodicals for the given time frame, we point to the possible time of occurrence and scope of knowledge about William Shakespeare in Montenegro through the 19th and 20th centuries, until the beginning of World War I. The mentions of Shakespeare are placed in the cultural environment of that time and the context of development of performing arts in Montenegro. The focus is on the performance of Shakespeare's plays on stages in Montenegro during this period.

Kada je Crna Gora, Zeta, Duklja u pitanju možda je najadekvatnije sve teme počinjati mitovima i pitanjima. I kod naše teme pitamo da li je vrlo rasprostranjena legenda o dukljanskome knezu, svetome Vladimiru i negovoj Kosari, kako to srijetamo u literaturi, doprla do Viliijama Šekspira (*William Shakespeare*) i našla odraza u njegovome djelu *Bura* (1612. god).¹ Da li su upravo tako i započele Šekspirove veze sa našima prostorima? „Moguće je da je sudbina blaženog kneza Vladimira inspirisala i žonglere koji su sastavljali pjesme i recitovali ih na dvorovima,

---

¹ Godine nastanka Šekspirovih djela preuzimam iz: *Иллюстрированный энциклопедический словарь*, Москва, 1995, str. 781.

pa i na Zetskome,...“, kaže dr Radoslav Rotković i nastavlja: „Možda je ta fabula utkana i u Šekspirovu *Buru (The Tempest)* ali to je sve beletristika a ne naučna dokumentacija.“²

Zabilježene pomene Vilijama Šekspira u Crnoj Gori srijetamo mnogo prije nego vijesti da je neko njegovo djelo postavljeno na crnogorskoj pozornici. Zapis o Šekspiru nalazimo naime, u jednom od prvih izdanja druge po redu državne štamparije u Crnoj Gori koju je nabavio Petar II Petrović Njegoš, a počela je sa radom na Cetinju sredinom tridesetih godina 19. stoljeća. Petar II Petrović, koji je kao vladika i gospodar vladao Crnom Gorom od 1830. pa sve do smrti 1851. godine, bio je i sam autor dramskih djela u stihu. Kada govorimo o pomenima Šekspira u Crnoj Gori tokom prve polovine 19. stoljeća i dramskome stvaralaštvu Petra II valja imati na umu da se u Njegoševoj biblioteci, nalazile i publikacije: „[683-689] Shakespeare: *Oeuvres completes*. T. I–VII, Paris, 1842.“³ Činimo korak dalje i ostavljamo otvorenim pitanje: Da li su na čuvenima bešedama u Biljardi⁴ o kojima

---

² Dr Radoslav Rotković, *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI–XII vijeka: Izvori i legende*, Podgorica, 1999, str. 37 (polu-crno/bold u tekstu kao u originalu).

³ Navodimo po: Dušan Martinović, *160 godina državne biblioteke Crne Gore*, Podgorica, 2002, str. 125. U biblioteci u Biljardi se nalazi i još jedno izdanje koje bi uzimajući u obzir godinu izdanja mogao imati u rukama Petar II. To je: Mauri, Achille, *Il libro dell'adolescenza*, quinta edizione, Tipografia e libreria Pirotta, Milano, 1848. Radi se o hrestomatiji djela italijanskih i evropskih književnika među kojima je i V. Šekspir. Međutim, po zapisima na samoj knjizi i drugome, u novijoj literaturi se sugerira zaključak da je ovo izdanje nabavljeno poslije Njegoševе smrti. Vidi: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Italija*, Podgorica, 2014, str. 40.

⁴ „Uveden je bio običaj večernih javnih primanja“, ostavlja zapis sa Cetinja A. S. Frezer 1844. godine, poslije susreta sa Njegošem u Biljardi. O večernjim bešedama kod Vladike piše i Milorad Medaković, koji je jedno vrijeme

će kasnije prisutni stranci ostaviti zapise u svojim djelima, možda javno čitani ili govoreni i stihovi Vilijama Šekspira?

Prije pomenute iz doba Petra II Petrovića, prva državna štamparija radila je u vrijeme vladavine crnogorske dinastije Crnojevića tek nekoliko godina pod sam kraj 15. stoljeća. Štampanje prvoga izdanja štamparije iz vremena Crnojevića – *Oktoiha prvoglasnika*, završeno je na Cetinju 4. I 1494. godine, čitavo stoljeće prije nego što će nastati *San ljetnje noći* (1596. god). Ovdje za trenutak napuštamo hronološku stazu da bi skrenuli pažnju kako će o izvedbi ovoga Šekspirova djela u Zagrebu 1913. godine crnogorsku javnost obavijestiti glavna novina u državi. Sredinom avgusta *Glas Crnogorca* na prvoj stranici javlja o novoj praksi Zemaljskoga hrvatskoga kazališta. Ova ugledna teatarska kuća je naime počela prikazivati predstave pod vedrim nebom. Javljajući o ovima kulturnima događajima *Glas Crnogorca* će istaći da su već „na potpuno zadovoljstvo“ prikazane dvije predstave – Gundulićeva *Dubravka* i Šekspirov *San ljetnje noći*.⁵

No, vratimo se crnogorskoj državnoj štampariji sa kraja 15. stoljeća i pomenutoj inkunabuli. Primjerak *Oktoiha prvoglasnika* će tek 1891. godine dospjeti u Šekspirovu domovinu i danas se nalazi u London, u Britanskoj biblioteci.⁶ Nažalost, snažan uticaj faktora koje je kreirala istorijska sudbina usloviće diskontinuitet kao osnovnu karakteristiku državnoga i

---

bio Njegošev sekretar i kaže kako je kod vladike Petra II bio svako veče pošedak, te da na pošedku ostaju svi do jednog, a i do dva sata po ponoći. O kulturnoj atmosferi i mogućima scenskim prikazima u Crnoj Gori tokom prve plovine 19. stoljeća vidi: Luka I. Milunović, „Njegoš, njegovo doba i crnogorski pozorišni milje“, *Arhivski zapisi*, XX/2013, br. 1, str. 113-144.

⁵ Anonim, „Pod vedrim nebom“, *Glas Crnogorca*, XLII/1913, br. 37, str. 1.

⁶ Dr Evgenij Ljvovilč Nemirovski, *Crnogorska bibliografija*, Tom I, knj. 1, Cetinje, 1989, str. 127.

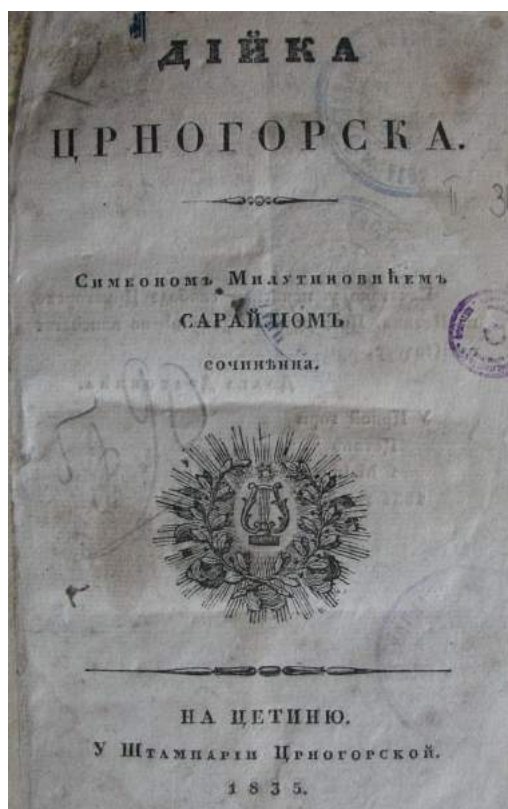
uopšte društvenoga razvoja u Crnoj Gori, te da od prestanka rada prve, do početka rada druge po redu državne štamparije, proteče skoro tri i po stoljeća.

U ovoj, drugoj po redu državnoj štampariji, godine 1834. kada je Njegoš i nabavio, štampana je *Grlica: kalendar crnogorski za godinu 1835.* – prva serijska publikacija u Crnoj Gori. U *Grlici* štampanoj sljedeće, 1835. godine (kalendar crnogorski za godinu 1836) čitaoci su obaviješteni kako je na Cetinju objavljena knjiga *Dika Crnogorska*⁷ za koju se kaže: da je Drama (u V Radnja), ma pozorište joj tek horizont, a Aktueri samo umovi čitatelja, a sadržaj njen je trovjeka istorija Naroda jednoga (T. J. Crnogorskoga) – !... U *Grlici* se dalje sa početka publikacije prenosi obraćanje čitaocima autora *Dike Crnogorske* Sima Milutinovića Sarajlije. Autor *Dike Crnogorske* ističe, što će za nas u ovoj prilici biti naročito interesantno, da se latio pisanja dramskoga djela iako: „... potpuno slavij knjuževnošću Anglijskij jezik još neumije, a za čitati u Orginalu vazda u tome najvišega i najvećega ...? Šekspira!“. Tako su u prvoj polovini 19. stoljeća, možemo reći već od početka pojavljivanja u Crnoj Gori, serijske publikacije nosile informacije čitaocima o Vilijamu Šekspiru i značaju njegovih djela.

Govorimo o kulturnome ambijentu koji će, boraveći na Apeninskome poluostrvu s proljeća 1851. godine, na svoj način odslikati sam Njegoš tokom jedne večeri provedene kod Rotšildovih (*Rothschild*) dok je na pokazano znatno interesovanje prisutnih nadahnuto pričao o Crnoj Gori. „Svaki od mlađih Napoljaca i putnika koji ga je te večeri slušao želio je ići u Crnu Goru. On ih odvaraća od toga. U Crnoj Gori, veli, nema

---

⁷ ДИКА ЦРНОГОРСКА, Simeonom Milutinovićem Sarajliom sočinjena, pečatana u Štampartiji Crnogorskoj 1835. godine 8 str. 318, a posvećena mlo-goiskusnom Bauringu Inglezu, prevoditelju naše narodnie pjesama. Vidi: *Grlica: Kalendar crnogorski za 1836 godinu*, II/1835, str. 129.

hotela, ni mekanih postelja; nema puteva ni šetališta; nema pozorišta ni balova. Samo sinovi Šparte u njoj bi se zadovoljili.“⁸

Tokom prve polovine 19. stoljeća pozorišta zaista nije bilo u Crnoj Gori, ali se tu pišu, štampaju i objavljuju dramska djela, te u periodici članci o dramskoj književnosti; na otvorenome prostoru (gumna i dr) i u kućama domaćina održavaju se zabave (šednici, pošeci..) sa sadržajima koji imaju i dramske elemente;

⁸ Njegoševe riječi će prisutni putopisac kasnije objaviti u svome radu. Vidi: Ljubomir Nenadović, *Pisma*, Beograd, 1962, str. 29.

stranci uočavaju sklonost ka dramskome izrazu - *teatralnu žicu u narodu*. Sve se to dešava dok Crnogorac još uvijek mora neprestano da vodi tešku borbu za slobodu i obezbjeđivanje uslova za golu egzistenciju svoje porodice.

Povezivanje Petra II Petrovića Njegoša sa Šekspirom nalazimo i početkom druge polovine 19. stoljeća u poeziji Stevana Perovića Cuce (1831–1857). O školovanju svoga sestrića, Stevana Perovića, koji će kasnije postati serdar i senator, vodio je računa sam Njegoš. Perović piše i u periodici objavljuje poeziju. Poslije njegove smrti ostaće četrdesetak pjesama. U pjesmi koja je nastala početkom 1854. godine Perović naglašava svoju veliku žalost za Njegošem, te kao će to reći Krsto Pižurica: „... *pa obuzet Njegoševom veličinom konstatuje:*

De Šekspira izlaže se gordeljiva umna sila,

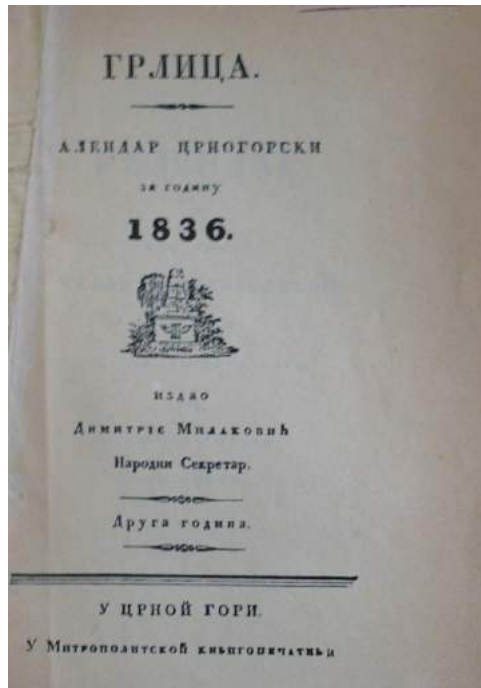
Tamo se je kolijevka tvoga duha istićila.“⁹

Upoređivanje sa Šekspirom, kao najvišim dometom dramske poezije srijetaćemo i kasnije kroz periodiku koju će štampati treća po redu državna štamparija u Crnoj Gori. Druga državna štamparija je imala, da tako kažemo, crnogorsku sudbinu – kao i slobodna Crna Gora od 16. do 19. stoljeća – će niti jedna žrtva nije bila velika kada se brani sloboda i dostojanstvo. Olovna slova štamparije, koja je štampala *Grlicu*, pretopljenja su u puščanu tanad da bi se odbranila nezavisnost i sloboda Crne Gore od nasrtaja vojne sile Otomanske imperije.

Čim se, bar malo, *uhvate vremena mira* Crnogorci nabavljaju štampariju, da bi uz izdanja za redovne državne potrebe ubrzo počelo objavljivanje knjiga i periodike. Ponovo ćemo kroz crnogorsku periodiku srijetati pomene Vilijama Šekspira i njegovoga djela. Ubrzo po završetku Veljega rata, te Berlinskoga kongresa (1878. god) na kome je Crna Gora i formalno dobila

---

⁹ Krsto Pižurica, *Njegoš i oko njega*, Podgorica, 2011, str. 478.

međunarodno priznanje državnoga suveriteta, odnosno po potpunome prestanku vojnih operacija i definisanju državne teritorije (1880. god) *Glas Crnogorca* će donijeti oglas da je u sušedstvu objavljeno jedno Šekspirovo djelo. Početkom maja 1882. godine „Knjižara Braće Jovanovića“, u to vrijeme ugledna izdavačka kuća iz Pančeva, obavještava zainteresovane čitaoce da je u njihovome idanju izašla iz štampe *Ukročena goropad* (1593. god) „šaljiva igra od V. Šekspira“.¹⁰ Sličnih oglasa izdavačkih kuća iz okruženja biće u crnogorskoj periodici i

¹⁰ „Narodna biblioteka“, *Glas Crnogorca*, XI/1882, br. 19, str. 4. Vidi: Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1909-1915*, Podgorica, 2004, str. 120. U to vrijeme ova izdavačka kuća će objaviti Njegošev *Gorski vijenac*, te sabrana djela Petra II Petrovića.

kasnije. Kada su nova izdanja iz okruženja u pitanju možemo pomenuti i obavještenje u našoj periodici o izlasku iz štampe zbirke kritika i eseja Branka Lazarevića među kojima se jedan od priloga odnosi na Vilijama Šekspira.¹¹

Dok, oslanjajući se navlaštito na pisanje crnogorske štampe, ilustrujemo prisustvo Vilijama Šekspira i u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata treba uzeti u obzir i sadržaj ne tako maloga broja naslova periodike štampanih van Crne Gore koje su relativno redovno dobijala čitaonička društva i čitaonice naročito u većima gradovima (Cetinje, Podgorica, Nikšić, Bar...) ali, naravno u znatno skromnijemu obimu, i manjima mjestima. Najviše naslova periodike koja je izlazila u inostranstvu stizalo je sasvim razumljivo na Cetinje. Međutim, napomenućemo da je u godini formiranja (1881. g) čitaonica u Pogodici primala 15 naslova periodike od kojih su tri, bili na: njemačkome, ruskome i turskome jeziku,¹² a Barska čitaonica čak 17.¹³ U ovome kontekstu valja imati na umu i sadržaj biblioteka koje su pored Čitaoničkih društava formirane na Dvoru,¹⁴ u stranima diplomatskima predstavništvima, obrazovnim ustanovama, pozorištu (od

---

¹¹ „Pozorišni život“, *Glas Crnogorca*, XVI/11912, br. 39, str. 1.

¹² Luka I. Milunović, „Kulturne prilike i pozorišni život u Podgorici (1879-1892)“, *Matica*, XVII/2016, br. 65, str. 417-463.

¹³ Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006, str. 44.

¹⁴ U Narodnome muzeju Crne Gore će se čuva dvorska biblioteka ima više od dvadest izdanja djela Vilijama Šekspira na: engleskome, francuskome, njemačkome i ruskome jeziku, sa godinom izdanja do 1914. godine. Među ovim izdanjima, pored pojedinačnih djela, nije malo sabranih dramskih djela u jednome, ili više tomova. Pored tri-četiri starija, najveći broj izdanja nosi godinu izdanja 1889-1893. godine. Razmišljamo ovđe o mogućima interesovanjima Milice-Jute, supruge prijestolonasljednika Danila (brak sklopljen 1889. godine).

formiranja 1910. god) kao i kod članova crnogorske aristokracije, te u domovima boljestojećih¹⁵ i obrazovanijih¹⁶ Crnogoraca, ili stranaca koji su živjeli u Crnoj Gori.¹⁷

Sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća u Knjaževini Crnoj Gori se počinje razvijati organizovani i kontinuirani pozorišni život. Pozorišne družine formirane u okviru lokalnih čitaoničkih društava počinju prikazivati pozorišne predstve: na Cetinju i Nikšiću (1884. god) zatim u Podgorici (1885. god) U Prijestonici države počinje izgradnja doma za kulturne i naučne potrebe sa pozorišnom salom u centralnome djelu zdanja (1884. god). Prikazivanje pozorišnih predstava prate prikazi ovih kulturnih događaja u tekućoj periodici. Rađa se crnogorska pozorišna kritika. Stvaraju se uslovi za češće susrete sa Šekspirovom i njegovim dramskim djelom. Autori kritika, kako oni u Crnoj Gori, tako i oni iz inostranstva čije će priloge prenijeti crnogorska periodika, pri ocjeni postignuća na sceni nerijetko će praviti paralele sa Šekspirovom i njegovim djelom. Pišući o predstavi *Gorskoga vijenca* u Novome Sadu (27. I 1902. god) J. Hranilović obrazlaže rediteljski postupak A. Hadžića i pored ostaloga kaže: „Što je toga radi priličan dio *Gorskoga vijenca* izostao, razbacane prizore stopio može mu se samo u priloge

---

¹⁵ Prema jednome od spiskova koje je tokom posljednje decenije 19. stoljeća objavljivao *Glas Crnogorca* na Cetinju je 1892. godine upisano 120 članova *Srpske književne zadruge*, koji su redovno dobijali izdanja ove, u to vrijeme veoma aktivne izdavačke kuće.

¹⁶ Ovđe je interesantno pitanje da li više čitalaca (uticaja na šira saznanja u narodu) ima (može imati) knjiga iz obimom skromne biblioteke nekoga stanovnika Cetinja i Crne Gore od one iz biblioteke crnogorskoga dvora.

¹⁷ Do Prvoga svjetskoga rata u Crnoj Gori su biblioteke formirane i u okviru najviših državnih organa (ministarstva, Državni savjet...) ali zbog njihovoga dominantno usko stručnoga (monotematskoga) sadržaja nijesu naročito interesantne za našu temu.

računati. Ni Šekspir se ne iznosi cio, ni onakav kakav je, na pozornicu.“¹⁸ Šekspirova djela (*Otelo*, *Hamlet*) pomenuće kritičar *Obzora* u prikazu predstave zagrebačkoga pozorišta *Sestre* Evgenija Kumičića. Ovaj neuobičajeno opširan prikaz za crnogorske prilike prenijeće 1890. godine *Glas Crnogorca* u tri nastavka.¹⁹

U prikazima pozorišnih predstava, kada je trebalo udijeliti najveći kompliment autoru dramskoga djela i pokazati visoku umjetničku razinu do koje je dospio za njega je u crnogorskoj periodici korišćen izraz: *naš Šekspir*. Na samome početku organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života koji je pokrenut 1884. godine odmah poslije *Balkanske carice* knjaza Nikole I prikazana je drama *Maksim Crnojević* čiji je autor dr Laza Kostić. Na samome početku opširne recenzije, koja će donijeti nemale pohvale izvođačima, posebno se ističe autor drame: „... dobrovoljno pozorišno društvo čitaonice cetinjske predstavljalo je u utorak 14. ov. m. prvi put, a za tijeom u subotu 18: is. m. po drugi put tragediju *našega Šekspira* dra. Laza Kostića...“²⁰ [kurziv u citatu je naš]. Prikaz predstave je donijela upravo pokrenuta novina *Crnogorka: list za književnost i pouku*, a autor je Jovan Pavlović, urednik lista, predsjednik Društva cetinjske čitaonice, direktor Cetinjske gimnazije, koji se upravo nalazi pred postavljenjem na čelo Ministarstva prosvjete i crkvenih

---

¹⁸ „(O svečanoj predstavi ‘Gorskog Vijenca’)“, *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 9, str. 2-3.

¹⁹ „Književnost i umjetnost“, *Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 18, 19 i 22. Ovo je rijetko dug, ako ne i najduži prikaz pozorišne predstave koji je prenijela crnogorska periodika kada autor nije Crnogorac, ili kada se sadržaj neposredno ne odnosi na Crnu Goru.

²⁰ „Književni pregled: pozorište“, *Crnogorka*, I/1884, br. 7, str. 60. Navodimo po: III, u: *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici*, Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 31.

poslova u Knjaževini Crnoj Gori. Još jedan autor dramskih djela iz regiona zavrijediće epitet *naš Šekspir* u crnogorskoj periodici. Radi se o Milošu Cvetiću, dramskome prvaku i piscu dramskih djela, jednome od najboljih profesionalnih glumaca u regionu svoga vremena.

Početak jula 1889. godine naročitu pažnju u Crnoj Gori štampa je poklonila dolasku velikoga kneza Petra Nikolajevića Romanova, zeta knjaza Nikole I na Cetinje. Mnogi detalji njegovoga putovanja i boravka pažljivo su praćeni i opisivani. Tako se govorilo i pisalo i o kulturnima zbivanjima priređenima u čast visokoga gosta. Posebno mjesto u ovome domenu zauzela je svečana predstava *Balkanska carica* u Zetskome domu, koju je izvela profesionalna pozorišna trupa Đoke K. Protića.

Predstava *Balkanska carica* je najavljena posebnom objavom, u kojoj se naglašava da će kao naročiti gost Protićeve trupe nastupiti Miloš Cvetić: „reditelj srpskog biogradskog pozorišta i poznati srpski umjetnik i književnik“. Miloš Cvetić, je nekoliko dana ranije došao na Cetinje i odmah igrao u predstavi *Ludvig XI*. Po prvome nastupu na sceni Zetskoga doma, crnogorska periodika će o Cvetiću iznijeti laskave ocjene: „U predstavi: *Ludvik XI*, igrao je ulogu Ludvika XI-og kralja francuskog, *naš Šekspir* – glumac i pisac – g. Miloš Cvetić. Kakvom je vještinom g. Cvetić svoju ulogu odigrao, ne treba nam mnogo riječi trošiti. Biće dosta da, da bi se sa g. Cvetićem, najviše svjetske pozornice ponosil, a kamoli skromno glumište našeg „Zetskog Doma“²¹ [kurziv u citatu je naš].

Kasnije, u osvrtima na predstavu *Balkanska carica* kroz štampu, se posebno ističu Cvetićeva postignuća na sceni: „Tek je on stvorio pozoričkog Stanka, *il a creele role*“, da bi se zaključilo:

---

²¹ Anonim, „Srpsko pozorišno društvo na Cetinju“, *Glas Crnogorca*, XVIII/1889, br. 27, str. 3. Navodimo po: XXX u: *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici*, Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 105.

„Koliko smo uživali u toj deklamaciji, u previjanju glasa, u izrazu lica i pokretima tijela u svijem duševnim mijenama, u sudaru i prijelomu strasti, toliko najviše u t.zv. *nijemoj igri*, koja popunjavaše govorni dio, a koje u dosadašnjih prikazivača malo vidjesmo, jer u tome se najviše ogleda izvježban umjetnik.“ Pred odlazak sa Cetinja Miloš Cvetić je primljen na dvoru i tom prilikom ga je knjaz Nikola I odlikovao Ordenom za nezavisnost Crne Gore – Danilo I (IV stepen).

Sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća crnogorska periodika donosi prijevode djelova Šekspirova *Hamlet (The Tragedy of Hamlet, prince of Denmark)*. Tokom prve godine izlaženja *Crnogorka* će u nastavcima, kroz šest svojih brojeva, donositi prijevode dr Laza Kostića ove Šekspirove drame, što će kasnije biti objavljeno kao posebna publikacija.²² Kako je *Crnogorka* ubrzo morala prestati sa izlaženjem, umjesto nje se pojavljuje *Zeta*, koja donosi nastavak Kostićeva prijevoda *Hamleta* (Treći čin, prva pojava).²³

Kada smo kod ove vrste priloga u vezi sa Šekspirovom i njegovim djelom koje srijetamo u crnogorskoj periodici zaslužuje pomenuti i prijevod profesora Pera Vučkovića koji je bio ministar prosvjete i crkvenih djela upravo u vrijeme otvaranja *Knjaževskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta* – prvoga teatra sa stalnim profesionalnim umjetničkim ansablom u Crnoj Gori. Profesor Vučković je u časopisu *Dan* tokom 1911. i 1912. godine (u nekoliko nastavaka) objavio prijevod studije Lava Nikolajeviča Tolstoja *O Šekspiru*. Kada smo već pomenuli časopis *Dan* ovdje ćemo, ilustrujući pažnju crnogorske periodike koju je Šekspir privlačio, tek samo dodati da je 1911. godine, u tome časopisu jedan od urednika, dr Nikola Škerović, objavio

---

²² Mostar, 1903, „Izdavačka knjižarnica Pahera i Kisića“.

²³ Vidi: *Crnogorska bibliografija III-1*, / dr Radivoje Šuković, Cetinje, 1992, str.123-124. (bibl jed. 2552 i 2553).

tekst o problemu autorstva njegovih djela.²⁴ Godinu dana ranije nego što će *Dan* donijeti pomenute priloge drugi njegov urednik, Dušan Đukić, je kao profesor Cetinjske gimnazije službeno dostavio prijedloge o promjeni nastavnoga plana upravi škole. Profesor Dušan S. Đukić, razredni starješina VII razreda Gimnazije u prilogu Izvještaja za 1909/10 godine predlaže: „2) u VI razredu neka se otpočne teorijom drame uz tumačenje i čitanje Sofoklovihi i Šekspirovih drama; kako bi se učenici uputili u tehniku tih književnih oblika.“²⁵

Kod književno-teorijskih rasprava i obradi opštijih temama koje, doduše ne tako često, donosi crnogorska periodika autori se pri elaboriranju svojih teza oslanjaju na Šekspira i njegovo djelo. U opširnoj raspravi „Mozak i srce u književnosti“, koju od početka izlaženja u nizu brojeva donosi *Crnogorka*, Jovan Pavlović: „U namjeri da primjerima iz beletristike osvijetli tezu o *dinamizmu duše i u slabom tijelu* on analizira postupke Fausta i Hamleta.“ Te, kako citirana autorica odmah u nastavku kaže: „Pavlović završava u biografizmu: preispituje detalje iz Šekspirovoga i Geteovoga života, konstruiše njihova fiziološka stanja.“²⁶

Ne baveći se Pavlovićevom raspravom, koja je privlačila pažnju u literaturi²⁷ ovđe samo ukazujemo na razne oblike i povode pomena Šekspira i njegova djela kako to donosi crnogorska periodika. Na Šekspira se oslanja i Toma A. Bratić, u rapravi „Crkva i pozorište“, koju je 1893. godine donijela *Prosvjeta*:

²⁴ - N. , „Šekspir ili Bekon?“, *Dan*, I/1911, br. 1-2, str. 130-131.

²⁵ Dr Momčilo D. Pejović, *Cetinjska gimnazija 1880-1920*, Cetinje, 2007, str. 461.

²⁶ Jelena Knežević, *Njemačka književnost u Crnoj Gori do 1945*, Podgorica, 2012, str. 67. Radovi J. Pavlovića pregledno navedeni u fusnotama . Vidi: Ibidem, str. 65-66. i dalje.

²⁷ Vidi: dr Dušan Martinović, dr Radivoje Šuković, *Jovan Pavlović: život i djelo*, Novi Sad, 1988, str. 209-212.

List za crkvu, školu i pouku. Ukazujući kako su sadržaji prikazivanih predstava od ranije crkvenih prešle na teme iz narodnoga života Bratić zaključuje: „Poslije se to činilo sve više dok se od čisto crkvene drame ne načini umjetna narodna drama sa pravim dramskim oblikom, koju je Šekspir usavršio do klasičnosti.“²⁸

U tekstovima koje iz drugih listova prenosi crnogorska periodika srijetamo i mišljenja o Šekspiru i teatru. *Cetinjski vjesnik* je 1911. godine iz francuskoga lista *Komedija* prenio razgovor sa Anatolom Fransom (*Thibault Jacques Anatole François*). Francuski akademik o pozorištu kaže: „Kako se može malo cijeliti umjetnost koji su nam osvetili Eskil i Šekspir i stvorili remek djela kakva čovječiji duh savršenije ne može dati.“²⁹ Povodom dvije godine rada crnogorskoga državnoga teatra *Domaći list* prenosi djelove predavanja o savremenome pozorištu Milana Begovića, za koga se kaže da je: „poznati hrvatski pjesnik i dramaturg Njemačkog Pozorišta u Hamburgu“. Govoreći o zahtjevima moderne pozornice Begović kaže: „Danas se publika više ne može zadovoljiti prostom Šekspirovom pozornicom, na kojoj su bili dovoljno natpisi; „šuma, ulica, bašta i t. d. pa da izazovu kod gledaoca iluziju mjesta gdje se radnja događa.“³⁰

Širinu spektra detalja koja je u vezi sa Šekspirom zainteresovala crnogorsku štampu ilustruje i vijest koju je donio *Cetinjski vjesnik* 1910. godine. Sredinom te godine *Cetinjski vjesnik*, u rubrici „Iz bijela svijeta“, prenosi da će se u Veroni podići spomenik Vilijamu Šekspiru i u prilogu vijesti program otkrivanja ovoga obilježja.³¹

---

²⁸ Tom A. Bratić, „Crkva i pozorište“, *Prosvjeta*, II/1893, sv. X, str. 359-364. Navodimo po: LIX, *Pozorišna kritika i crnogorskoj periodici 1884-1916: Hrestomatija* / Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 172.

²⁹ „Anatol Frans o pozorištu“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 23, str. 3.

³⁰ „Pozorišna umjetnost.“, *Domaći list*, I/1912, br.5, str. 37-38.

³¹ Anonim, „Spomenik Šekspiru u Veroni“, *Cetinjski vjesnik*, III/1910, br. 52, str. 4.

Konačno, pod sam kraj 19. stoljeća periodika će donijeti vijest da se i na crnogorskoj sceni postavilo Šekspirivo djelo.

1. Otelo prvi put u Zetskome domu

Organizovanog i kontinuiranog pozorišnog života te izgradnja zdanja za pozorište u Crnoj Gori koja je počela vrlo intenzivno 1884. godine, valjalo je očekivati da će se ubrzo formirati profesionalni umjetnički ansambl i otvoriti državno pozorište. Takvo, očekivano domaće pozorište bi svako moglo da realizuje ozbiljan repertoar, priušti publici predstavljanje najznačajnijih dramskih djela pa bi saavim prirodno i Šekspir došao na red. Međutim, razvoj pozorišta u Crnoj Gori je išao drugačijim putevima. Pozorište je građeno neočekivano dugo (oficijelno je završeno tek 1896. godine) dok će domaća dramska produkcija poslije početnoga poleta osetno jenjavati do kraja 19. stoljeća. Državno pozorište sa stalnim profesionalnim anasablom Crna Gora će dobiti tek 1910. godine. Hod razvoja teatra do osnivanja državne profesionalne institucije 1910. godine možemo da posmatrama u dvije etape: prva (1884–1888) kada dominira domaća produkcija i druga (1889–1909) kada u pozorišnome životu Crne Gore preovladavaju gostovanja putujućih profesionalnih pozorišnih družina iz inostranstva. Od 1884. do 1909. godine kada je posljednji put gostovalo putujuće profesionalno pozorišno društvo u Crnoj Gori su sa svojim trupama dolazili: Đoko Protić (jedini više puta. Prvi put 1878, a zatim u ovome periodu tri puta – 1884, 1889. i 1897. g), Mihailo Lazić (1893. g), Nikola Simić (1894. g), Jovan A. Marković (1899/1900. g), Dragutin Krsmanović (1899/1900. g), Dimitrije Ginić (1901/1902. g), Fotije Žarko Iličić (1903. g), Božidar Gavrilović (1904. g), Ljubomir Micić (1904/1905. g) i konačno Petar V. Ćirić (1909. g).

Personalni sastav putujućih trupa, sa jedne i želja za što izdašnjom zaradaom (što više prodatih ulaznica) diktirala je repertoar

koji su uglavnome činile istorijske drame i lake komedije. U takvima uslovima postavljanje nekoga Šekspirova djela na scenu nije bilo očekivano, a skoro i da nije bilo moguće. Ipak, jedna od pomenutih trupa, koja je u Crnoj Gori najduže boravila u trenutku kada se ojačala boljim glumcima iz regiona odvažiće se da na scenu postavi Šekspirovoga *Otela* (*Othello*). Tako je na samome kraju 19. stoljeća *Otelo* (1604. g) izveden u Zetskome domu.

Građevinski uređeni Zetski dom je svečano otvoren na Mitrovdan – imendan svoga pokrovitelja – Velikoga vojvode zetskoga Mirka, 1896. godine, ali ne kako se očekivalo i obećavalo predstavom u izvođenju domaćega profesionalnoga ansambla već izvedbom *ad hoc* okupljene diletantske grupe. Propala je i ova prilika (proslava 200 godina vladavine dinastije Petrović) da Crna Gora dobije stalni državni teatar. U pokušaju da kako-tako nadomjesti ovaj kulturni neuspjeh uprava Zetskoga doma će narednih godina u periodici objaviti oglas – poziv putujućima pozorišnim trupama da na duže vrijeme, kako se kaže *pod povoljnim uslovima*, borave na Cetinju i prikazuju pozorišne predstave u Zetskome domu. Oglas je ponovljen u nekoliko navrata.

Arhive nijesu sačuvane pa ne možemo tvrditi ko se sve i kada javljao povodom ovoga oglasa ili na drugi način pokazivao interesovanje da dođe na Cetinje i na duže vrijeme prikazuje predstave u Zetskome domu. Bilo kako bilo ali na Cetinje je u oktobru 1899. godine prispjela u to vrijeme poznata pozorišna trupa Dragutina Krsmanovića i tu ostala dajući pozorišne predstave sve do oktobra 1900. godine. U ovom intervalu Krsmanovićeva trupa je imala dva gostovanja van Cetinja. Prvo u Dubrovniku, od kraja februara do početka aprila, za vrijeme preduskršnjih posnih sedmica, a zatim u Nikšiću tokom jula i avgusta 1900. godine

Dragutin Krsmanović (1866–1918) je, kako nalazimo ocjene u literaturi, vodio jedno od najznačajnijih putujućih pozorišta. „Više nego glumac značajan je kao upravnik pozorišta, pre svega odličan organizator, vešt da uspostavi dobre odnose s

glumcima i publikom.“³² U istom se djelu navodi i ocjena S. Ćorovića: „Krsmanović je kameleon, koji mesto boje menja narodnost gde dođe. Čas je Srbin, čas Hrvat, te držimo da ni on sam ne zna šta je.“ Tokom svoje karijere Krsmanović je sa svojom trupom pored Crne Gore posjetio mnoge krajeve Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, a kod njega su igrala mnoga značajna imena ondašnjega regionalnoga glumišta.

U Crnoj Gori Krsmanovićeva trupa je započela repertoar 14. oktobra 1899. godine komedijom u 3 čina *Madam Mogaden* (Ernest Blum – Raoul Toshé, *Madame Moongodin*). Vijest u štampi o prikazanoj predstavi završava se komentarom da je publika bila zadovoljna i da „lijepi glasovi iz mjesta gdje je društvo do sada predstavljalo već su nam ga preporučili“. Na Krsmanovićevom repertoaru zatim se našla *Jedna noć u Berlinu*, Knajzlova komedija, čije je izvođenje u štampi takođe pozitivno ocijenjeno.

Tokom boravka na Cetinju Krsmanović je nastojao da kadrovski ojača svoju trupu pa je uz bračni par Milovanović, gospođu Stevanović, Vukovića i druge angažovao novi profesionalni glumački par – tada već poznate Rodoljuba Bujdića sa suprugom Marijom. Najveće pojačanje umjetničkoga ansambla dobiće Krsmanovićeva trupa po povratku sa turneje u Dubrovniku. Sa gostovanja po Dalmaciji Krsmanovićeva pozorišna trupa se vratila ojačana glumcem Jurkovićem, koji se svojim talentom i ozbiljnim odnosom prema glumačkom poslu odmah nametnuo cetinjskoj publici. Takođe je primijećeno da su po povratku iz Dubrovnika „poboljšane dekoracije i maškaranje“. Jurković je odmah skrenuo pažnju jer Krsmanovićevoj trupi, kako se ističe u štampi: „daje sasvim drugu fizionomiju“. O Jurkoviću se u *Glasi Crnogorca* zapaža:

---

³² Borivoje S. Stojković, *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba (drame i opere)*, Beograd, 1979, str. 544.

„Vidi se da ozbiljno shvaća svoje uloge i da se trudi da ih vjerno i prirodno izrazi, u čemu dobro uspijeva“. Zapaženo je i to da Jurković svojim odnosom prema pripremi uloga pozitivno utiče na druge članove trupe.

Tako su stvoreni preduslovi da se dođe i do Šekspira. Novajlija u Krsmanovićevom društvu, Jurković, prvi put se predstavio cetinjskoj publici naslovnom ulogom u Šekspirovom *Otelu*. U prikazu predstave u *Onogoštu*,³³ uz oduševljenje što je *Otelo* uopšte prikazan na crnogorskoj pozornici, kao moto se citiraju riječi Viktora Igoa: „Ima ljudi okeana“ i konstatuje za Krsmanovićevu trupu da: „su nas najviše zadužili davši nam mogućnost, da i na našoj pozornici čujemo „genija britanskog naroda“ – Šekspira“.

„Nijesam toliko spreman, da mogu poštovanim čitaocima cijenjenog *Onogošta* izreći pravilan – ili bolje reći, dostojan sud o ovome klasičnome djelu, koje je, bez sumnje, besćjen-bлаго svjetske literature.“ Piše autor prikaza predstave i zanesen Šekspirovom veličinom nastavlja: „Vidi se da je Šekspir nedostižni majstor, koji sa genijalnom vještinom slika sve strasti čovjekove. Kad slušamo njegove besmrtno riječi, osjećamo neku veću, svetu i božanstvenu silu, koja nas vodi u drugi idealni, čarobni i veoma poetični svijet. I zaista pravo je rekao besmrtni V. Igo, pišući studiju o Šekspiru, „Ima ljudi – Okeana!“.

Kritičar *Onogošta* ovom prilikom iz čina u čin prati glumu Jurkovića: u prvom i drugim činu je bio *odveć hladan*; u trećem i četvrtom „već nam je vještije pokazivao strast,“ dok je peti čin odigrao „sa potpunim savršenstvom“. „Njegova duševna borba, njegov bol, njegovo očajanje, njegovo sumanuto držanje, odgovaralo je potpuno ulozi koju je igrao. – Radnja mu je izvrсна; maniri takođe, a metoda originalna. Publika je ostala očarana njegovom igrom, a na svršetku komada, izazvala ga je na pozornicu kličući: ‘Bravo Otelo!’“

---

³³ Jedan iz publike, „Cetinje, 24. aprila 1900“, *Onogošt*, II/1900, br. 18, str. 3.

U predstavi Šekspirovoga djela, po mišljenju ovoga kritičara, uspjele su kreacije i drugih članova trupe: Krsmanovičke (*Dezdemon*), Milovanovića (*Jago*), Stefanovičke (*Emilija*) Bujdića (*Kasio*) i A. Stefanovića (*Montano i Brabancio*).

„Divna i čarobna Dezdemon, zanešena pričom, plemenitošću, otvorenim i junačkim karakterom Otelovim smrtno se zaljubi u njega“, i dalje: „Njena dobrota, njeno plemenito srce i anđeoska ljepota, ne mogaše zadržati Otela da ne izvrši svoju krvavu namjeru – da je ne udavi – pobudila je najviša i najnježnija osjećanja kod publike; mnogima je zatreptala suza u oku; mnogima se ote duboki uzdah i tužni uzvik: *Jadna Dezdemono!* – o gđi Krsmanovića, koja je igrala Dezedemonu, pisalo se već toliko puta po našim listovima te ne nalazim za nužno, da opet ponavljamo te iste fraze, koje najpovoljnije govore o njenoj igri. Ali moramo saopštiti, da su njeni pokreti, njen glas i uopšte sva igra odgovarali potpuno esteckim zakonima.“

Saopštimo još i pohvale koje su u prikazu predstave izrečene za kreaciju uloge Jaga: „Jago, ova skroz i skroz mrska i podla osoba, koja ne preza ni od čega samo da postigne svoj cilj, svoju gadnu i užasnu namjeru, pri čemu mu pomaže lukavstvo i bistri um, dovodi Otela do takve bijesne i grozne ljubomore, do koje se mogu dovesti samo oni, koji bezgranično ljube. I doista, ova je uloga našla u g. Milovanoviću vjernoga tumača. A sa igrom njegovom publika je ostala zadovoljna.“

Prikaz predstave *Otela*, koju je trupa D. Krsmanovića prikazala u Zetskome domu početkom treće dekade aprila mjeseca 1900. godine i opise ushićenja publike i autora pozorišne kritike doživljenim u pozorištu i samim Šekspirovim djelom možda je najbolje privesti kraju upravo riječima na završetku priloga u *Onogoštu*: „Ukratko: publika je bila oduševljena kako komadom, tako i sa igrom, te nam ne ostaje ništa drugo, nego da kliknemo: Slava autoru, a hvala inscenatorima!...“

Treba skrenuti pažnju da je, govoreći o Zanatlijsko-radničkome udruženju u Nikšiću (osnovano 1906. god) odnosno repertoaru njegove dramske sekcije, Veljko Šakotić pomenuo postavljanje *Otela*.³⁴ Pod krovom Zetskoga doma, na matičnoj sceni *Otelo* će biti postavljen još dva puta – u 20. (1935. godine: Jovan Gec – *Otelo*, u režiji Jovana Geca) i u 21. stoljeću (2009. godine: Branimir Popović – *Otelo*, u režiji Veljka Mićunovića).

2. Hamlet u Zetskome domu

Svečanom predstvom *Balkanska carica* u Zetskome domu 16. maja 1910. godine otvoreno je *Knjaževsko crnogorsko narodno pozorište* – prvo stalno državno profesionalno pozorište u Crnoj Gori. Otvaranjem državnoga pozorišta počeo je novi period u razvoju crnogorskoga glumišta. Početkom rada državnoga pozorišta prestala je potreba za gostovanjima putujućih pozorišnih trupa. Međutim, nedugo po otvaranju profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori će biti organizovano gostovanje ugledne stalne pozorišne kuće – *Kraljevskoga zemaljskoga hrvatskoga kazališta iz Zagreba*.

Povod za dolazak u Crnu Goru Hrvatskoga kazališta, sa brojnim umjetničkim ansamblom na čelu sa istaknutima prvacima bio je zaista značajan i svečan. Pripremana je velika proslava jubileja knjaza Nikole I (50 godina na prijestolu i *zlatni pir*) te u isto vrijeme obnova dostojanstva kraljevine za crnogorsku državu.

Gostovanje hrvatske drame odigralo se u godini kada ova teatarska kuća obilježava 70 godina od početka hrvatskoga

---

³⁴ O dramskoj sekciji Veljko Šakotić kaže: „Konstantinović je reditelj, a diletanti mahom radnici i zanatlije, od kojih su neki ujedno i članovi „Zahumlja“. Repertoar nove pozorišne sekcije je bogat i šarolik; kreće se od jeftinih lakardija do drama koje premašuju diletantske mogućnosti, kao što je to bio slučaj sa postavljanjem Šekspirovog *Otela*. („Veljko Šakotić, *Kulturno-prosvjetna društva starog Nikšića: (1881-1914)*, Nikšić, 1970, str. 69.

scenskoga profesionalizma, kojim je povodom organizovala gostovanje po Dalmaciji. O početku proslave jubileja u Zagrebu – od kada je 10. juna 1840. godine prvi put prikazana pučka igra Ivana Kukuljevića-Sakcinkog *Juran i Sofija* – crnogorska štampa je obavijestila svoje čitaoce. Povodom gostovanja hrvatske drame po Dalmaciji biće štampana prigodna publikacija u kojoj se kaže: „Hrvatska će drama u živom razgovoru s neumrlim uspomenama pradavne prosvjete naše, pospješiti svoj let, jer će čuti glas, što ječi ispod ploča i govori: – Spomeni se plemenštine svoje! Dok je Šekspir klesao ti si već zgradila bila!“³⁵ U istoj publikaciji ostaće zabilježeno i gostovanje na Cetinju: „Veliki crnogorski pjesnik i knez Nikola pozvao je našu dramu, da i ona svojom umjetnošću doprinese kamečak veličajnoj proslavi Njegovoga jubileja. Naša se drama tome časnom pozivu odazvala svom pripravnosti, znajući, da je knez Nikola za cijelo doba svoga blagotvornoga vladanja simpatizovao s Hrvatima, nalazeći u nama krv od svoje krvi.“³⁶

Za realizaciju gostovanja hrvatske drame u Crnoj Gori 1910. godine posebno je zaslužan Mihailo Marković, član ansambla zagrebačkoga kazališta. Marković je, naime, u aprilu 1910. godine boravio na Cetinju i u komunikaciji sa Ministarstvom prosvjete i crkvenih poslova, odnosno direktno sa ministrom Perom Vučkovićem dogovorio osnovne kontrure i program gostovanja.³⁷ Naravno sve je proteklo pod budnim okom i uz

---

³⁵ *Kr Zemalj. hrvatsko kazalište u Zagrebu: gostovanje drame u Dalmaciji*, Zagreb, 1910, str. 2.

³⁶ Dr Nikola Andrić, „Kratka povijest hrvatskoga kazališta“, u: *Kr Zemalj. hrvatsko kazalište u Zagrebu: gostovanje drame u Dalmaciji*, Zagreb, 1910, str. 11.

³⁷ O gostovanju KZHK u Crnoj Gori 1910. Godine vidi: *Stoljeće crnogorskoga državnoga teatra*, Tom I, / Luka I. Milunović Velimir Vujačić Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 235-252.

saglasnost, kako se tada govorilo „sa najvišega mjesta“. Samo po sebi se, naime razumjelo da u Knjaževini Crnoj Gori i mnogo manje važni dogovori ne mogu proteći bez blagoslova Knjaza Gospodara. Dogovoreno je uglavnom da Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište gostujući na Cetinju u vrijeme realizovanja centralnoga programa proslave knjaževih jubileja prikaže, po izboru domaćina, pet predstva iz repertoara pripremljenoga za gostovanje po Dalmaciji, te da se specijalno za ovu priliku pripremi i premijerno prikaže u Zetskome domu Knjaževu dramu *Balkanska carica*. Kao nadoknadu domaćin bi isplatio zagrebačkome pozorištu 6000 kruna (1000 kruna po predstavi).

Krajem jula 1910. godine crnogorska periodika je najavila dolazak Hrvatskoga teatra i početak prikazivanja predstava za 13. avgust, navodeći uz to i repertoar: Ivo Vojinović – *Ekvinocijo*, drama u 4 čina; Robert de Flers i de Caillovet – *Buridanov magarac*, komedija u 3 čina; Hugo von Hofmannsthal (po Sofoklu) – *Elektra*; Alfredo Testom – *Ono nešto... (Quel non so she..)*, komedija u 3 čina; Sem Benelli – *Bezdušna šala*, dramska pjesan u 4 čina i Vilijam Šekspir – *Hamlet*, tragedija u 5 činova.³⁸ Tako je pozorišna publika na Cetinju saznala da će pod krovom Zetskoga doma biti prikazan *Hamlet (The Tragedy of Hamlet, prince of Denmark)* u izvođenju profesionalnih glumaca ugledne stalne teatarske kuće.

---

³⁸ Repertoar koji je hrvatsko pozorište prikazalo te godine na gostovanju po Dalmaciji bio je bogat. Prikazana su i djela: *Buridanov magarac*, *Elektra*; *Ono nešto...*, *Hirud*, *Dolazak Hrvata*, *Cabinet particulier*, *Poštenjak*, *On, ona, ono*, *Hamlet*, *Stana*; Andrejev *K Zvijezdama*, Mars-Desvallères, *Kakav otac takav sin*, O. Vajd, *Glavno je, da se zove Ernest*, Bahr, *Koncerat*, Ibzen, *Sablasti...* i kasnije, poslije odlaska sa Cetinja *Balkansku caricu*. Prema sačuvanomome plakatu *Balkanska carica* je prikazana u Splitu 19. septembra 1910. godine.

Uz najavu repertoara hrvatske drame u crnogorskoj periodici je napomenuto da će ulaznice za ove predstave biti u prodaji od 1. avgusta (cijene u abonmanu: gornje lože 20 perpera, donje 14 per, Parter I = 4, a Parter II = 3 perpera), dok će svečanoj predstavi, premijeri *Balkanske carice*, zakazanoj na najsvečaniji dan, 15. avgusta, uz naročite pozivnice prisustvovati zvanični državni uzvanici. Na afišu za ovu svečanu predstavu stoje objavljene i cijene ulaznica, koje su za cetinjske prilike, iako već veoma visoke (20 perpera je jedan napoleon u zlatu), uvećane za blizu 50% u odnosu na ostali dio repertoara. Ovdje treba napomenuti da, po postignutom dogovoru sa zagrebačkim pozorištem, prihod od ulaznica pripada domaćinu, te da će po ustaljenome običaju pozvani na premijeru biti, pored Dvora, visokih gostiju iz inostranstva koji prisustvuju proslavi i diplomatskih predstavnika stranih zemalja akreditovanih u Crnoj Gori i najugledniji i najdobrostojećiji Crnogorci.

Ansambl hrvatskog kazališta je stigao u Kotor 9. avgusta i kako će biti zabilježeno u štampi odmah produžio prema Cetinju, đe će repertoar otpočeti Vojinovićevom dramom u 4 čina, *Ekvinocijo* (13. VIII).

U smiraj prvoga dana ostvarivanja oficijelnoga programa jubilarnih svečanosti, pošto je Crnogorska narodna skupština u jutarnjima časovima donijela odluku da državi povrati dostojanstvo kraljevine, a vladalac Nikola I dobije titulu kralja, Zemaljsko hrvatsko kazalište će, pred prepunom salom u Zetskome domu kao svoju premijeru i svečanu predstavu, prikazati *Balkansku caricu*. Autor dramskoga djela, crnogorski suveren Nikola I, koji je upravo tog dana postao kralj, sa svojom svitom i uglednim gostima je prisustvovao predstavi, iako ne do kraja zbog obaveze da učestvuje u drugima događajima međunarodnoga karaktera iz bogatoga programa obilježavanja jubileja. Na osnovu sačuvanoga plakata za ovu predstavu, prvoga će se pozorište na Cetinju tituliše kao kraljevsko, jer je

upravo tog dana donešen zakon po kojemu je Crna Gora postala kraljevina, a sve državne institucije kraljevske,³⁹ možemo govoriti o protagonistima. Predstvu je režirao Josip Bah (*Josip Bach*), a važnije uloge su igrala tada poznata imena hrvatskog glumišta: Andrija Fijan, Josip Štefanec, Mihailo Marković, Borivoj Rašković... dok su ženske likove izvele Bogumila Vlihar i Mila Dimitrijević.

Već šutradan, 16. avgusta 1910. godine, drugoga dana svečanoga programa proslave Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište je predstavilo cetinjskoj publici svoju izvedbu *Hamleta* (1601. god). Zbog obilja događaja tokom svečanosti, mada je tih dana izlazila na povećanom broju stranica, periodika u Crnoj Gori nije stigla da detaljnije zabilježi utiske sa ove i drugih predstava Zagrebačkoga kazališta. Znamo da je naslovnu ulogu tumačio Andrija Fijan, prvak hrvatskoga i regionalnoga glumišta. Polazeći od ove činjenice i personalnoga sastava umjetničkoga ansambla koji je došao na Cetinje, možemo posredno suditi o umjetničkoj razini koja je dostignuta te večeri pod krovom Zetskoga doma. Godinu dana kasnije šetiće se na Cetinju nastupa Andrije Fijana u ulozi Hamleta i to u povodu smrti ovoga velikana scene. Uz navode o umjetničkoj biografiji datima u okviru vijesti o smrti Andrije Fijana, koji su objavljeni u *Cetinjskom vjesniku* 17. septembra 1911. godine, uz podsećanje na njegov boravak na Cetinju, se ističe: „Još nam je svima u živoj uspomeni njegovo prestavljanje Hamleta...“.

Tokom boravka na Cetinju članovi hrvatskoga kazališta su primljeni na Dvor, kojom prilikom je kralj Nikola I odlikovao nekoliko prvaka crnogorskim odlikovanjima. Tom prigodom Andrija Fijan je odlikovan visokim trećim stepenom Ordena za nezavisnost

---

³⁹ Treba skrenuti pažnju da je ovaj pozorišni afiš, ako ne prvi, onda sigurno među prvim štampanim javnim zvaničnim obavještenjima koji jednu državnu ustanovu titulišu kraljevskom, odnosno Crnu Goru kraljevinom.

Andrija Fijan

Crne Gore. Po završetku gostovanja, odmah po dolasku sa Cetinja u Kotor intendant hrvatskoga kazališta, Trešćec je poslao telegram domaćinima u Kraljevini Crnoj Gori zahvaljujući na „bratskom dočeku i pažnji iskazanoj za nezaboravnih dana velebne cetinjske slave hrvatskom kazalištu uz poklik: do sretna viđenja!“⁴⁰

Trebalo je da prođe više od kvarat stoljeća pa da pod krovom Zetskoga doma, na matičnoj sceni profesionalni ansambl postavi *Hamleta*. Premijera predstave koju je režirao i igrao Hamleta Vitimir Bogić data je na Cetinju, 30. septembra 1937. godine.

3. Romeo i Julija u dvorcu Prijestolonasljednika

Sa primjetnim kašnjenjem zbog neadekvatnih i neblagovremenih priprema otpočela je druga redovna sezona *Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta* na Cetinju. Kako je

---

⁴⁰ Anonim, „Gostovanje Kr. Hrvatskog pozorišta“, *Glas Crnogorca*, XXXIX/1910, br. 36, str. 6.

Ministrstvu prosvjete i najavio privremeni upravnik Pozorišta, profesor u srednjima školama, Pero Bogdanović, prva predstava u sezoni 1911/12. godina pod krovom Zetskoga doma data je u subotu 15 oktobra 1911. godine. Prikazana je šaljiva igra *Bibliotekar* i odmah šutradan (neđelja, 16. X) *Otađzbina*. Uz vijesti o predstavama na početku sezone u štampi je primjećeno da iz Pozorišta nema ni riječi o programu rada i repertoaru, što je svakako bilo za očekivati.

Prve predstave u drugoj pozorišnoj sezoni KCNP bile su dobro pošećene. Uz konstataciju da je pozorište otpočelo sa radom, te da će se predstave davati tri puta u sedmici (četvrtak, subota i neđelja) u štampi je najavljen i nastavak repertoara za naredne dane: u četvrtak, 20. oktobra na repertoaru je *Seoski lola*, komad s pjevanjem; u subotu, 22. X se daje *Jedanaesta zapovijest*, komedija u tri čina, te u neđelju, 23. X *Londonski prosijaci*, pozorišna igra u četiri čina i dvije promjene. Pored pomenutih, ansambl KCNP je u Zetskome domu do kraja oktobra prikazao predstave: četvrtak, 27. X *Običan čovjek*, šala, u subotu, 29. X Suderman, *Čast*, i u neđelju, 30. X *Šokica*, komad iz narodnoga života s pjevanjem i plesom u 5 činova Ilije Okruglića Sremca.

Nova pozorišna sezona KCNP počela je, dakle, veoma dinamično. Tokom prvih pola mjeseca rada prikazano je 8 predstava, što je iznad mjesečnoga prošeka za pola godine (septembar-februar) u protekloj pozorišnoj sezoni. Treba reći da pri tome ukupan broj profesionalno angažovanih glumaca nije mijenjan. U umjetničkom dijelu ansambla bilo je angažovano 14 glumaca i glumica: režiseri i glumci Ilija Vučićević i Ljubomir Micić sa gospođama sa mjesečnim primanjima po 270 perpera (30 per. je dodatak za režiju). Bračni par Jovanović ima mjesečno 240, a Pavićević 230 perpera. Mjesečna plata Dragutina Burzana je 110, a Nikole Marića 100 i 15 per. za čuvanje garderobe. Po 100 perpera imaju platu Milka Bijelić i

Bogić Vojvodić, dok su po 60 perpera plate Dušana Miloševića i Đoka Bega (Begovića).

Posljednja dva mjeseca 1911. godine donijeće intresantnu novinu u radu državnoga profesionalnoga pozorišta i uopšte pozorišnome životu Crne Gore. Tokom novembra i decembra KCNP će pored svoje matične scene u Zetskome domu prikazivati predstave i u Novome dvoru, oficijelnoj rezidenciji prijestolonasljednika Danila Aleksandra i njegove supruge Milice – Jute. Ovu praksu, iako nije dugo trajala, možemo posmatrati i kao pokretanje druge scene Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta.

Prijestolonasljednik Danilo i njegova suruga Milica su odlučili da jedanput sedmično u svom dvoru organizuju pozorišne predstave koje će izvoditi članovi Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta. Prva predstava, komedija *Karlova tetka*, data je u Novom dvoru u utorak, 29. novembra. Pozornica je bila: „...vrlo lijepo udešena u salonu dvorskom...“, a predstava je prikazana za „...cijelu Kraljevsku Porodicu i više otmjenih zvanica.“ Sve pripreme za ovu predstavu, kako štampa primjećuje, bile su obavljene bez prisustva javnosti pa su: „...pozvani gosti bili očarani iznenađenjem kada su ušli u sjajnu dvornicu u kojoj je veoma ukusno bila udešena mala pozornica.“ U štampi je istaknuto da su glumci, budući da igraju pred tako otmjenom publikom, naročito nastojali i uspjeli da predstava bude veoma dobro izvedena.

Na pozorišnoj sceni u Novom dvoru poslije *Karlove tetke* prikazana je u petak, 2. decembra takođe sa uspjehom francuska šaljiva igra u 3 čina *Diran i Diran*. Repertoar na sceni u Novom dvoru nastavljen je u četvrtak, 8. decembra predstavom *Čikina kuća*, koja je na prisutne „učinila odličan utisak“. Predstava je prikazana pred kraljem, kraljicom, članovima vladajuće familije, diplomatskim predstavnicima, njihovim gospođama i nekoliko crnogorskih velikodostojnika. U srijedu, 14. XII je prikazana

Milica-Juta, supruga prijestolonasljednika Danila

komedija *Bibliotekar*. Sljedeće sedmice na ovoj sceni je data svečana predstava povodom imendana prijestolonasljednika Danila. Na sam svečani dan, 17. decembra, prikazano je dramsko djelo Kralja Nikole I *Knjaz Arvanit*.

Treba naglasiti da su za predstave u Novom dvoru štampani naročiti plakati – afiši na kojima je pored uloga i njihovih nosilaca bio dat kratak siže dramskoga djela preveden na francuski jezik. Kako su na predstave pozivani i strani diplomatski predstavnici datumi odigavanja su objavljivani po julijanskome i gregorijanskome kalendaru.

Repertoar na sceni u Novom dvoru za 1911. godinu završen je drugoga dana Božića, jednim kuriozitetom – prikazivanjem osam živih slika (*Tableaux vivants*) u čijem su izvođenju učestvovali i članovi vladajuće porodice na čelu sa prijestolonasljednikom Danilom i njegovom suprugom. Ovakvi scenski događaji lijepo ilustruju odnos crnogorske vladajuće dinastije prema dramskoj umjetnosti te nas, sa jedne strane, na određen

Prijestolonasljednik Danilo

način vraćaju u prvu etapu razvoja organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga živora u Crnoj Gori (1884–1888) kada su se, kao nosioci uloga u predstavama, pozornicom Zetskog doma kretali knjaževi rođaci, ministri i drugi najviši državni velikodostojnici. Sa druge pak strane, treba reći da je prikazivanje dramskih sadržaja kroz razne oblike predstava ili živih slika na dvorovima vladalaca, ili češće visokih uglednika postojalo dugo u maniru evropskoga plemstva i već bilo detaljnije opisano u književnima djelima veoma poznatih autora čija su se neka izdanja nalazila i u biblioteci dvora Petrovića. Na pitanje koliko je literatura pokrenula razmišljanja mladih Petrovića na ovu temu teško je direktno odgovoriti.⁴¹

⁴¹ O tom smo pisali na drugome mjestu. Vidi: Luka I. Milunović, „Žive slike u dvorcu prijestolonasljednika Danila“, *Lingua Montenegrina*, IV/1 /2011, br. 7, str. 269-279.

Neuobičajen kulturni događaj za Crnu Goru, o čemu će u podlisku glavna državna novina – *Glas Crnogorca* donijeti opširan zapis potpisan inicijalima **pb**. [prof. Pera Bogdanović, tada upravnik KCNP]⁴² sam po sebi zaslužuje posebnu pažnju. Treba primijetiti da ako se izuzmu opšini opisi prikazivanja *Balkanske carice* tokom 19. stoljeća, onda ovoj prikaz izvođenja živih slika u Novom dvoru možemo smatrati, ako ne najdetaljnijim, onda svakako jednim od najobimnijih zapisa o domaćima scenskim dešavanjima koji je objavila crnogorska periodika do Prvoga svjetskoga rata. Događaj je za nas ovđe naročito intesantan jer će kao literarni podložak za jednu od živih slika biti uzeto djelo Vilijama Šekspira – *Romeo i Julija* (*Romeo and Juliet*).

U Novome dvoru o Božiću 1911. godine prikazane žive slike sa nazivima: (1) *Pjesnik i vila*, (2) *Guslar*, (3) *Hercegovačko roblje*, (4) scena iz *Fausta*, (5) *Romeo i Julija*, (6) *Judita i Holofern*, (7) *San Jakovljevi* i (8) *Hofmanove priče*. „Već na probama se vidjelo da će prikaz imati i *umjetničku* vrijednost, te je Uzvišeni Domaćin došao na lijepu misao da pozove što veći broj gledalaca, da bi i oni uživali u ovako rijetkoj i plemenitoj zabavi kakva se u našoj varoši vrlo rijetko viđa.“ – napisao je Pero Bogdanović u uvodu prikaza ovih scenskih događaja, koji donosi *Glas Crnogorca*.

Mi ćemo se naravno zadržati na opisima Bogdanovića o tome kako je te zimske noći u crnogorskoj Prijestonici proteklo prikazivanje Šekspirova *Romea i Julije* (1595. god). U Novome dvoru 26. decembra 1911. godine prikazan je, kao peta po redu živa slika, u stvari samo drugi prizor drugoga čina ovoga Šekspirova djela. U neposrednome izvođenju žive slike *Romeo i Julija* učestvovali su sami domaćini, Prijestolonasljednik i njegova supruga.⁴³ O tome Bogdanović piše: „Petu sliku bilo je

---

⁴² Pb. „Žive slike: (Tableaux vivants)“, *Glas Crnogorca*, XL/1911, br. 57, str. 7–9. U bibliografskoj literaturi pb. se dešifruje kao: Pero Bogdanović.

⁴³ Vidi napomene u fusnoti 14.

najteže uspješno izvesti; ponajteže zato, jer je najjednostavnija, i što je prikazuju samo dvije osobe: *Romeo i Julija*. Međutim, mnogi od najmjerodavnijih poznavalaca baš su ovom slikom najvećma bilo očarani.“

Profesor Bogdanović je, rekli bi, veoma ushićen doživljenim u Novome dvoru i nastoji da svoja osećanja prenese čitaocima *Glasa Crnogorca*: „– Drugi čin, druga scena znamenite Šekspirove tragedije. Kapuletov vrt. Ponoć, mjesečina. Romeo je krišom došao u vrt najvećem neprijatelju svoga doma Kapuletu, ne bi li kroz prozor ugledao bajnu Đulijetu.“, piše autor prikaza i nastavlja: „Zasljepljen mladićkom ljubavlju, ponio gitaru i fino, tiho počeo kroz ponoćnu tišinu udarati u zlatne žice... Julija pak – njeno anđeosko srce je takođe ranjeno za navjek... – izlazi na balkon da noćnom hladovinom osvježi svoju uzavrelu krv. Kad je Romeo ugleda, počinju sa njegovih usana teći oni zanosni ljubavni stihovi Šekspirovi, kakvih je malo koji pjesnik ispjevao.“ Poslije ovih opisa Bogdanović govori neposredno o protagonistima žive slike. Saopštava čitaocima da je Romea igrao: „Njegovo Kr. Visočanstvo Kraljević Našljednik, Juliju Nj. Kr. V. Knjaginja Našljednikovica, a shodnu opersku ariju otpjevala je svojim umilnim pjevanjem Nj. Kr. V. Knjaginja Natalija, praćena svirkom g-dj. Gregovičke. Autor prikaza izgleda oseća da je još uvijek ostao dužan čitaocima pa o atmosferi pri prikazivanju ove žive slike ističe: „– Nijema ponoćna tišina, blijedo-zelena svjetlost i maestetična pjesma izvan pozornice očarali i gledaoce tako, da se odjedared zahorio pljesak dopadanja, te je slika prikazana ne kao ostale triput, no četiri puta; publika kao da nije mogla da se rastane od divnog ovog prizora. Julija bješe u raskošnom bogatom odijelu princeze iz doba talijanske renesanse; sa balkona pružaše, puna gracije i milošte, divnu ružu Romeu, koji, odjeven u zlatotkani bijel plav, kao da svu mladićsku dušu bijaše ulio u zvuke svoje gitare...“ [bijel je vrsta odjeće, pr. L. M].

Poslije opisa ove i svih osam izvedenih živih slika i atmosfere u Novom dvoru do kraja večeri autor će na kraju prikaza zaključiti: „Kakav kontrast, kada smo iz sjajne palate Kraljevičke, poslije onih scena i muzike, poslije one gostoljubivosti i ljubaznosti domaćinske, izašli u skromne ulice naše varoši i razišli se po svojim stanovima! Kako je svaki gledalac blagodarani za tu pravu knjaževsku gozbu, kakvom se ni mnoge veće varoši, no što je naše Cetinje, ne mogu podičiti.“ Ukupan utisak sa ove večeri u Novome dvoru prijestolonasljednika Danila i njegove supruge Milice – Jute dopuniće *Glas Crnogorca* u rubrici „Dvorske i diplomatske vijesti“.⁴⁴

Poslije živih slika koje su prikazane karajem 1911. godine više neće biti javnih dramskih predstava u dvorcu Prijestolonasljednika. Završetkom 1911. za Kraljevinu Crnu Goru okončana je jedina puna kalendarska godina koja je bila bez ratnih dještava. Prva polovina druge decenije 20. stoljeća donosi Crnoj Gori iz godine u godinu tri rata. Dolazi vrijeme kada se ponovo otvaraju vratnice janusova hrama, a pogled se od muza Melpomene i Talije okreće prema bogovima rata. U vrtlogu Prvoga svjetkog rata nestaće sa političke karte Evrope Kraljevima Crna Gora, a sa njom, prateći od svoga izvorišta i nastajanja sudbinu naroda i države kojemu pripada, i Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište.

---

⁴⁴ „Uviđajući veliku umjetničku vrijednost ovakvih prikaza, uzvišeni Domaćin je pozvao u svoj Dvor vrlo veliki broj građanstva, - do 170 osoba, - pred kojima se prikaz slika izveo dvaput, tj. jedanput pred jednom polovinom a drugi put pred drugom polovinom gostiju. Za vrijeme odmora svirala je vojna kapela, a poslije prikaza je gostima priređena sjajna zakuska, na kojoj se provelo do ponoći u nježivljem govoru o prikazu.“ („Glas Crnogorca“, XL/1911, br. 57, str. 7).